

Table des matières

Avant-propos – Nathalie Avignon & Floriane Rascle.....	3
--	---

Bibliographie générale & abréviations	9
---	---

Partie 1 – La voix de l’auteur : traductions inédites et entretien

• Péter Nádas – Paul-Victor Desarbres, <i>Az írásbeliség testmelegében</i> – <i>La chaleur de l’écriture</i>	12
• Péter Nádas – Myriam Olah, <i>Leni sir</i> – <i>Leni pleure</i>	18
• Péter Nádas – Marc Martin, <i>Hol fellelhető</i> – <i>Où donc se trouve</i>	28
• Entretien avec Péter Nádas.....	60

Partie 2 – Regards de traducteurs

• Entretien avec Marc Martin	68
• Myriam Olah, « Revisiter <i>Le Livre des mémoires</i> (<i>Emlékiratok Könyve</i>) en langue originale »	79

Partie 3 – Représentation des corps et des sexualités

• Florence Fix, « Le voyeur, le voleur et l’espion : corps en effraction dans la trilogie mémorielle de Péter Nádas »	89
• Floriane Rascle, « Fêlures, éclats et exsudations du corps dans <i>Histoires parallèles</i> »	103
• Frédéric Sounac, « Promenades dans l’île Marguerite »	122

Partie 4 – Temps, Histoire, mémoire

• Gabrielle Napoli, « <i>Histoires parallèles</i> de Péter Nádas : un roman européen et sexy »	137
• Pierre-Yves Boissau, « <i>Le Livre des Mémoires</i> de Péter Nádas. Pères et fils : à la recherche du corps glorieux ».....	149
• Nathalie Avignon, « La promenade sur la digue dans <i>Le Livre des mémoires</i> . Forme, temps et musique : une quête du récit ».....	160

Partie 5 – Lire, entendre et mettre en scène *Chant de sirènes*

• András Kányádi, « Les sirènes postmodernes de Péter Nádas »	176
• Muriel Plana, « L’humain inquiété : polyphonie épistémologique dans <i>Chant de sirènes</i> de Péter Nádas »	190
• Flore Garcin-Marrou, « <i>Chant de sirènes</i> de Péter Nádas : un défi scénographique ».....	208

LENI SÍR¹

Péter Nádas

Ugyanazon a napon, amikor délelőtt Hitler világszerte ünnepelt udvari filmese, a csodálatos és elragadó Leni Riefenstahl valóságos emberek tényleges lemészárlásának tanúja lett, hogy aztán a testközeli látványtól és a gyilkosságsorozat kínos hangjaitól lenyűgözött, kislányos és hisztérikus sírásban törjön ki, stábja egyik fotográfusának pedig maradt még annyi ideje és lélekjelenléte, hogy a kedvező fényviszonyokat kihasználva a példátlan jelenetet meg is örökítse, a CBS tudósítójának jól ismert hangja este így jelentkezett be: „Jó napot, Amerika! Itt William L. Shirer beszél, Berlinből.” Mindez szeptember 8-án történt, egy pénteki napon, 1939-ben, mikor is a reggeli órákban egy drezdai postás a klasszikus ok-okozati logikát követve azt magyarázta a háza nyitott ajtájában álló Victor Klemperernek, hogy a professzor úrnak igazán fölösleges pogromtól tartania, hiszen katonai diktatúra van. A derék postás bizonyára úgy értette, hogy a katonaság a csőcseléket majd kordában fogja tartani.

Shirernek késő este kellett jelentkeznie, hogy odaát még aznap délután legyen. Tudósítói munkája szempontjából ez nem is volt előnytelen, a késői órán ugyanis mindig világosan látta, hogy miről van megbízható értesülése és miről nincs. Óvatosan fogalmazott, csak arról beszélhetett, amiről hagyták. Aznap sok fontos mondandója támadt. Klemperer jóindulatú postásáról vagy Leni Riefenstahl váratlan felindultságáról mit sem tudhatott, de az ilyen jellegű események a napi tudósításoknak nem is tárgyai. Shirer bizonyos érzékeny kérdéseket inkább kikerült a tudósításaiban, ügyeskedett az információival. Diktatúrában a külföldi tudósítók a kiutasítás veszélyével játszanak. Shirer megbízható információinak származási helye erősen érdekelni kezdte a Gestapót. Habár elég ügyesen csinálta, s hogy megközelítően hűséges maradjon a tényekhez, olyan sajátos kifejezéseket, olyan amerikanizmusokat használt a tudósításaiban, amelyeken a cenzor nem láthatott át.

Diktatúrákban különben is duplafenekű mondatokkal értetik meg magukat az emberek. Önkéntelenül beavatta hát hallgatóit a diktatúra természetrajzába. Lehet így csavarni, lehet úgy, s aztán lehet védekezni, hogy a mondat valójában nem azt jelenti. Minden duplafedelű mondat nagy elégtétel, az emberi elme örül abbéli találékonyságának, hogy egyedül sikerült átvernie az egész rendőrállamot. Bár az ilyen jellegű mondat éppen a találékonysága miatt válik a különböző rendű és rangú besúgók martalékává. Ezen a pénteki napon mindenki tudta, hogy a rendőrségen esetleg lehet még magyarázkodni és védekezni, de a Gestapónál nem lehet, mert onnan a duplafenekű mondatoddal együtt egy koncentrációs táborba visznek. Riefenstahl emlékezete a náci diktatúra adottságait illetően elég hézagosnak mutatkozott az elkövetkező évtizedekben, ám ő sem tagadhatta

¹ Une version légèrement modifiée de ce texte a été publiée dans un recueil auquel cet essai donne son titre : *Leni sír. Válogatott esszék*, Pécs, Jelenkor, 2019. La présente traduction de Myriam Olah, réalisée à partir de la version que nous a confiée l'auteur, est inédite.

hogy Dachauról tudott, Theresienstadttról tudott, s így élete legendájában hitelesebben is állíthatta, hogy Auschwitzról nem tudott.

Klempererék klasszikus logikán edzett postása ilyen nehéz körülmények között igazán bátor ember volt a részvételével. A Harmadik Birodalomban egy kerek hete háborús állapot uralkodott. Éjszaka elsötétítés, a kulturális rendezvények teljes körű tilalma. Zsidó utcán nem mutatkozhatott. Külföldi adó hallgatásáért súlyos börtönbüntetés járt. S aki a háború ellen tiltakozni merészelt, vagy akár csak elégedetlenkedett, egy igen tágan értelmezhető törvény alapján, rövid úton kivégezheték. Ezen a pénteki napon egy Johann Heinen nevű dessauai férfi személyében meg is volt az első áldozat. Megtagadta a védelmi munkákban való részvételét. Shirer szerint különben sem volt nyoma annak az egetverő lelkesedésnek és borzongató izgalomnak, ami az első világháborút kitörését és az első német győzelmeket kísérte. Talán mindenki emlékezett még.

Elvileg Winifred Wagnernek is emlékeznie kellett Bayreuthban és Martin Heideggernek is emlékeznie kellett Freiburgban, a személyes érdek azonban igen gyakran törli az emlékezet elvontabb tárgyait. Shirer egy hete majd minden tudósításában visszatért erre a ténylegesen kényes, az emberi nem antropológiai adottságait érintő kérdésre. Mert ahhoz, hogy egy háborúskodásba ájult populáció végre észhez térjen, előbb minden hetedik férfinak el kell pusztulnia. Ez megtörtént. S hogy elfelejtsen egy háborút és olthatatlan vágya támadjon a következőre, ahhoz a populáció két újabb nemzedékének kell megszületnie és felnőnie. Ez az idő viszont akkor még közel sem telt ki.

A közhangulat megítélésében Shirer Berlinből küldött tudósításai lényegesen különböznek Klemperer naplójától, aki szerint Drezdában a közvélemény erősen megosztott a hazafias lelkesültség, a közönséges nyereségvágy és a csendes rettenet között. Klemperer ugyan nem tehette ki a lábát az utcára, de talán mégis többet tudott az érdek és a történeti emlékezet működési feltételeiről, mint amennyit az Európát különben mélyen ismerő és németül is jól beszélő Shirer. De mondjuk az utcáról nézve alig is lehetett érthető, hogy Riefenstahl, aki az előző héten még elkényeztetett dívaként viselkedett, most hirtelen miért tette félre sztárságának összes allűrjét, s milyen szerényen tette félre. Igaz, a háborúnak nem a rádióból vagy az újságokból vette hírért, hanem már korábban tudnia kellett, hogy mi készül. Kevesen lehettek nála jobban tájékozottak a Birodalomban. Már a megelőző héten félbeszakította a „Penthesilia” forgatásának előkészületeit a saját filmvállalatánál, hogy a megfelelő pillanatban közvetlen munkatársaival együtt a fronton legyen. Szeptember 2-án már ott is volt a kameráival Danzig annektálásánál, ami azt jelenti, hogy már akkor útnak kellett indulnia, amikor Németország még semmit nem tudott. Hosszú életében biztosan sok baja akadt másokkal, de soha önmagával. Nem csak a Führerrel állt szoros, csaknem barátinak nevezhető kapcsolatban, amivel ki is hívta Goebbels veszélyes haragját, hanem felettébb intelligens személynek, kivételes szépségnek, kora egyik legelegánsabb asszonyának számított. Semmi kétség, a sors kegyeltje volt, méltó a Führer figyelmére.

Előzékeny gesztusával mintegy jelezte Führerének, hogy ezekben a sorsfordító napokban is vele van. Szakmai érdeke szintén így kívánta. Sem arra nem volt szüksége, hogy a hazafias buzgalomával hangoskodjon, s ilyesmije valószínűleg soha nem is volt, sem arra, hogy a sietős nyereségvágnak adja át magát, hiszen az önérvényesítési láz ennél azért jóval biztosabb ösvényen vezette. Nem volt szokása semmit a véletlenre bízni. Háta mögött a „Triumph des Willens”, a „Fest der Völker” és a „Fest der Schönheit” világraszóló sikerével, már korábban jelentkezett egy haditudósítóknak szánt kiképzésre, amikor mások szerte Európában még abban reménykedtek, hogy tébolyult engedmények árán ugyan, de

mégiscsak elkerülhető lesz a háború. Sportos nőnek számított, kedvelte a testi megpróbáltatásokat. Haditudósító akart lenni. Az első vonalba akart menni a kameraival, s most stábjának kíséretében ott is volt, az első vonalban.

Shirer ezen a pénteken könnyed hangon kezdte a tudósítását. Milyen vicces dolog az elsötétítés. Az ember tényleg nem lát semmit. Szállodája közelében van egy öntöttvas lámpaoszlop. Három napja megbotlott benne, tegnap a térdét verte be, de úgy, hogy sántikálva érkezett a stúdióba, az imént viszont a fejével ütközött neki, s ezért fél, hogy a tudósítása kissé ködösre fog sikeredni. Az ilyen képes beszédet diktatúrában mindenki érti és kedveli. Még csoda, hogy a cenzor átengedi a mondatot. De a cenzort is meg lehet érteni, valamilyen mondatokat neki is csak át kell engednie. A cenzori intézmény hosszú távon éppen ezen a kis kényszeren bukik el. Nincsen tudósítás mely nélkülözni tudná a tudósítás valamennyi mondatát. A külföldi tudósító számára ugyanakkor kérdéses marad, hogy meddig mehet el az ügyeskedésben, meddig érdemes, meddig terjed az értelem, hol kezdődik a szakmai és az emberi felelőtlenség. Ha valaki mondjuk Bostonban ül a konyhájában és a sercegő szalonnás rántottáját éppen most önti meg jó édes juharsziruppal, az ilyen tudósításból vajon érti-e, hogy miként torzult el azoknak a gondolkodása és a viselkedése, akik évek óta nem a gondolatok kifejezésére, hanem a gondolatok elrejtésére használják az anyanyelvüket. Szavak árnyékában settenkednek, definíciós réseken sziszegnek egymásnak át. Shirer még egy teljes évig tűrte a megaláztatást, ami a diktatúrák nyelvhasználatából következik, s majd mindenkit korrumpál. A családját előrelátón hazaküldte. A nyelvi terror elől olykor maga is semleges területre menekült, előbb Hollandiába, majd amikor Dánia és Norvégia után Hollandia is elveszett, akkor Svájcba, kicsit fellélegezni, de aztán a következő év novemberére, más külföldi tudósítókat követve ő is feladta. Nemes egyszerűséggel azt írta a CBS News hírigazgatójának, hogy számára az európai kontinens nem létezik többé, elmerült, innen tárgyilagos napi tudósításokat nem lehet többé küldeni.

Azon a pénteken, valamivel éjfél előtt azonban még tette a dolgát a stúdióban. Mondta, hogy a főparancsnokság esti közleménye szerint a német haderő páncélos és gépesített egységei a délutáni órákban behatoltak Varsóba. Ha az adatot összeveti az előzményekkel, akkor ezeknek a csapatoknak meglepően gyorsan kell haladniuk. Hogy pontosan mi történik a lengyel hadsereggel, azt pillanatnyilag szintén nem lehet tudni még. A frontra látogató egyetlen amerikai újságíró jelentéséből viszont megtudhattuk, mesélte Shirer a hallgatóinak, hogy nemcsak a lengyel hadsereg áll harcban a németekkel, hanem a lengyel polgári lakosság, férfiak, nők küzdenek elkeseredetten, sőt suhancok. A Wehrmacht katonáinak házról-házra kell haladniuk a településeken. Minden valószínűség szerint hasonló volt a hadihelyzet a lótenyésztéséről neves Końskiban is, ahol Leni Riefenstahl ezen a szép koraőszi napon szemtanúja lett egy civileken végrehajtott megtorló intézkedésnek. S hogy az első vonalban mit jelent a megtorló intézkedés, azt csupán későbbi csapatjelentésekből és alakulati naplóból tudjuk pontosabban.

Embert ölni bizonyára élvezetes és szükséges, de közel sem egyszerű. Emberek nagyobb csoportját pedig különösen veszélyes és komplikált megölni. A tömeges tarkónlövésnek például szinte csak hátránya van. Először is lassú, még akkor is lassú, ha egyszerre többen végzik. Másodszor, túl nagy felbolydulás kíséri. A kivégzésére várakozó csoportokat a kivégzés helyszínén ugyanis nem lehet úgy elkülöníteni, hogy a kirendelt őrszemélyzet féken tudja tartani őket. A folyamatos lövöldözés a tömeget pánikba ejti, ami nem csak az akció sikerét, hanem az őrszemélyzet testi épségét is erősen veszélyezteti. Az is csak növeli a bajt, ha a csillapítás szándékával lőnek bele a tömegbe. Ilyenkor a tömeg végképp

megvadul. Nem beszélve a tömeges tarkónlövés harmadik és legsúlyosabb hátrányáról, a kicsit is elvétett lövésről. Az elvétett lövések miatt a kivégzött tetőtől-talpig lespricceli az agyvelő.

Gondolni rossz rá, hogy ennek a nagy művésznőnek, aki éppen a tömegjelenetek, az emberfeletti testi egészség, a makulátlanság és a heroizmus mágikus képeinek köszönheti a hírnevét, ilyen alávalóságot kelljen végigélnie.

Más jellegű hátrányai vannak a gödör vagy az árok fölött felállított emberek tömeges megsemmisítésének, ami történhet gépfegyverrel vagy géppisztollyal, s így gyorsabb az előző módszernél. A sorozatlövés ellenben nem mindenkit talál el halálosan, vagy a halálos lövéstől nem mindenki múlik ki azonnal. Ezek a sebesült egyének igyekeznek kimászni a gödörből, vagy odalenn nyögnek, könyörögnek, siránkoznak, sikoltoznak, amivel még akkor is megterhelik a személyi állomány idegrendszerét, ha ezek előzetesen alaposan beittak. Ilyen esetben az is a súlyos kényelmetlenségek közé tartozik, hogy minél mélyebbre ásadják a gödröt vagy az árkot, annál gyorsabban emelkedik benne a talajvíz, s ebben a vértől, agyvelőtől, különböző szekrétrumoktól és az ekszkrementumtól bűzös, nyákos, sáros folyadékban a küszködő testeket igen nehéz egyenként és végleg elhallgattatni. Lassan csúszóssá válik a gödör partja, oldala, az alkoholtól és a gyilkolástól mámoros személyi állomány számára ez pedig még akkor is igen veszélyes, még akkor is demoralizáló hatású, ha nem egyszerűen parancsot teljesítenek, hanem egyenként különben valamennyiüknek az a véleménye, hogy ennek meg kell lennie, s akkor valakinek el kell végeznie.

Akinek nincsenek ilyen jellegű személyes tapasztalatai vagy a tömeges emberölés tárgyi részleteiről a saját érzékenységre való tekintettel nem is akar tudomást szerezni, habár a nyereségből vagy a rablott kincsekből természetesen szívesen részesül, az nem értheti Himmler poznanyi beszédének ezekre a tárgyi és technikai nehézségekre utaló híres mondatát sem, miszerint „az európai zsidóság fizikai megsemmisítése nem olyan egyszerű feladat, mint ahogy sokan gondolni szeretnék”. Semmi kétség, szegény Leni Riefenstahlnak azon a napon tényleg valamilyen dilettáns mészárosmunkát kellett végignéznie. Mert ezekben a napokban a megtorlásokat még ötletszerűség, esetlegesség, nagyfokú indulatosság jellemezte. Nem volt még értelmes munkamegosztás, a tömeges emberölésnek nem alakult ki még az optimális logisztikája és technikája. Hamburgban még csak ezután fogják megszervezni az ilyen jellegű munkára hivatott rendőrségi különítményeket, s hogy tényleg rendesen megszervezzék, ahhoz ösztönzésként bizonyára szükség lesz arra a panaszos levélre is, amelyet későbbi nyilatkozatai szerint Riefenstahl a hadvezetésnek írt a felháborító esetről. Bár ez a levél, furcsa módon egyetlen archívumban sem fellelhető.

Leni Riefensthal akár megírta levelét, akár nem írta meg, nem ő volt az egyetlen, aki Lengyelország megszállását (vagy később akár egész Európa lerohanását) ne tartotta volna a lehető legtermészetesebb dolognak, miközben a megszállást kísérő megtorlásokat és tisztogatási akciókat ilyen formában nem helyeselte, nem találta elfogadhatónak. A megszállást vezető Petzel tábornok felháborodott jelentése például arról tanúskodik, hogy az SS állományához tartozó katonák nyitott kocsijaikban miként hajtottak át Turck városán, miként verték végig korbáccsal az útjukba kerülő járókelőket, „közöttük nem egy népi németet”, miként fogdostak össze egy csoport zsidó férfit, miként hajtották be őket a zsinagógába, miként kellett a zsidóknak letolniuk a nadrágjukat és szent énekeiket énekelve a padok között csúszniuk és mászniuk, miként fedezték fel, hogy az egyikük félelmében becsinált, s végül miként kényszerítették rá, hogy ürülékét kenje szét a többiek

arcán. Ilyen pokoli állapotok közepette, a 14. Hadsereg parancsnoka, Wilhelm List szintén kényszerítve látta magát, hogy napiparancsban állja útját a civil lakosság ellen elkövetett katonai erőszaknak. Abból, hogy mit tiltott meg, megtudhatjuk, hogy mi történt. Katonái természetesen loptak és raboltak, zsinagógákat gyújtottak fel, nőket erőszakoltak meg, csoportosan végeztek ki lengyeleket és lengyel zsidókat.

Leni Riefenstahl és ezek a korrekt hadviselésre kényes tábornokok végül is nem olyasmire ellen tiltakoztak, amit ne ők maguk készítettek volna elő, amit ne ők maguk hívtak volna létre, amit ne a legjobb meggyőződésük és ne az esküjük szerint szolgáltak volna. Klempererérek postása a klasszikus logika szabályait követve, az általános helyzet megítélésében éppen ezért tévedhetett. A Wehrmacht jókor a csőcselék foglya lett, s így nem is volt abban a helyzetben, hogy megakadályozzon bármilyen pogromot; előkészítette vagy kiszolgálta a pogromot. E neves személyiségek tiltakozásában így aztán fölösleges is lenne tiltakozásuk morális komponenseit keresni vagy ilyen jellegű hivatkozásait bármiként komolyan venni. Leni Riefenstahl hisztérikus sírásában vagy a lovagias tábornokok tiltakozásában sokkal inkább egy olyan antropológiai jellegű adottság válik láthatóvá, ami nem csak diktatúrák és rablóhadjáratok körülményei között jellemzi az embert, hanem igen békésnek látszó korszakokban legalább annyira. Az ember többnyire olyan nyereségre vágyik és olyan nyereségre törekszik, aminek nincsen fedezete, nem dolgozott meg érte, nincsen ellenértéke, nincsen ára, a számlát soha nem fogja érte senki benyújtani, illetve az olykor igen magasnak bizonyuló árat szeretné másokkal megfizettetni, vagy ő maga gondoskodik arról, hogy valaki más fizessen érte vagy helyette.

Ahogy a némiképpen nyers, francia mondás tartja, a vajat akarja, a vaj árát és még a tejesasszony picsáját.

Hitler három bámulatos udvari művésze, Leni Riefenstahl, Arno Breker és Albert Speer vagy a lovagiasságukról híres tábornokok szintén ezt a némiképpen nyers és banális emberi kurzust követték. Himmler titkos poznányi beszédében elhangó csöndes panasz és figyelmeztetés pedig éppen nekik szólt és egyáltalán nem volt alaptalan. A zsidók és a más alacsonyabbrendű alattvalók feltűnés mentes kirablását, kiirtását vagy kényszerszolgálatára fogását helyettetek és nélkülöttek azért nem tudom megoldani. Albert Speer később azt állította, hogy ő nem hallotta ezt a beszédet. Habár a mai napig nem került elő olyan adat vagy dokumentum, miszerint a fényes díszteremben ne lett volna ott.

„Valóban senki nincs Németországban, akinek mindez ne rendítené meg a lelkiismeretét?” – kérdezi naplójában Victor Klemperer ezen az emlékezetes pénteken. „És még egyszer mondom: Machiavelli tévedett; bizony van határ, azon túl morál és politika szétválasztása nem politikai gesztus és bosszút áll. Előbb vagy utóbb. Vajon *mi* képesek vagyunk-e kivárni, hogy utóbb legyen?”

LENI PLEURE

Traduction du hongrois par Myriam Olah

Le matin même où la saisissante Leni Riefenstahl, réalisatrice mondialement renommée de Hitler, était témoin du massacre réel d'êtres humains véritables, puis éclatait en sanglots hystériques comme une petite fille, en voyant de près les corps, captivée par les bruits pénibles de la tuerie de masse, alors que l'un des photographes de son équipe de tournage avait eu le temps et la présence d'esprit d'exploiter des conditions de luminosité avantageuses pour éterniser cette scène inédite, la voix bien connue du correspondant de la CBS se présenta ainsi : « Bonjour, l'Amérique ! Ici William L. Shirer, à Berlin. » Cela se déroula le 8 septembre, un vendredi, en 1939, alors qu'aux heures matinales un facteur de Dresde, suivant la logique classique de cause à effet, expliquait au professeur Victor Klemperer qui se tenait sur le pas de sa porte qu'il ne fallait pas avoir peur d'un pogrom puisqu'ils se trouvaient sous dictature militaire. Le brave facteur pensait sûrement que l'armée allait serrer la vis à la canaille.

Shirer devait se présenter tard le soir pour être outre-Atlantique encore dans l'après-midi du même jour. C'était plutôt avantageux pour son travail d'information, car il pouvait distinguer de façon claire les renseignements fiables, à ces heures tardives. Il s'exprimait avec prudence, il ne pouvait parler que de ce qui était autorisé. Ce jour-là, il avait envie de dire beaucoup de choses importantes. Il ne savait rien du facteur bien intentionné de Klemperer ni de l'émotion inattendue de Leni Riefenstahl, mais les événements de ce genre ne font pas l'objet d'informations quotidiennes. Préférant éviter certains sujets sensibles, Shirer rusait habilement avec ces informations. Sous une dictature, les correspondants extérieurs jouent avec le risque d'être expulsés. La source des données fiables de Shirer commençait à attiser l'intérêt de la Gestapo. Or, il était habile, au plus près des faits, utilisant des expressions particulières, des américanismes imperceptibles par la censure.

De toute manière, sous une dictature, on se fait comprendre par des phrases à double sens. Il initiait ainsi, de manière instinctive, ses auditeurs à l'histoire naturelle de la dictature. On peut tourner les phrases dans un sens ou dans un autre, puis se défendre en affirmant qu'elles n'ont pas véritablement la signification qu'on leur attribue. Toute phrase à double sens est une grande satisfaction pour l'esprit humain qui se réjouit de son inventivité et d'avoir réussi à tromper tout un État policier. Or, c'est justement par leur inventivité que les phrases de ce genre deviennent des butins pour les délateurs qui les classent par ordres et par catégories. Ce vendredi-là, tout le monde savait qu'il était éventuellement possible de s'expliquer et de se défendre auprès de la police, mais c'était impossible auprès de la Gestapo qui nous envoyait dans un camp de concentration, avec nos phrases à double sens. Les souvenirs de Riefenstahl concernant les données de la dictature nazie se révélèrent lacunaires dans les décennies suivantes, néanmoins elle ne pouvait pas nier qu'elle était au courant pour Dachau et Theresienstadt, et elle ne pouvait pas affirmer de manière crédible dans la légende de sa vie qu'elle ne savait pas pour Auschwitz.

Le facteur habitué à la logique typique de Klemperer s'avéra être un homme courageux par sa participation. Sous le Troisième Reich régnait un état de guerre depuis une semaine entière. Extinction des lumières, interdiction totale d'organiser des événements culturels. Interdiction de circuler dans une rue juive. Peine de prison sévère pour avoir

écouté un programme étranger. Et si quelqu'un osait protester contre la guerre ou était simplement mécontent, sur la base d'une loi interprétable au sens large, il était susceptible d'être immédiatement exécuté. Ce vendredi-là, la première victime avait été trouvée en la personne d'un homme de Dessau, un dénommé Johann Heinen. Il avait refusé de participer aux travaux de défense. Selon Shirer, il n'y avait de toute façon aucun signe d'enthousiasme, ni l'excitation horripilante qui avait accompagné l'éclatement de la Première Guerre mondiale et les premières victoires allemandes.

En principe, Winifred Wagner aurait dû se souvenir à Bayreuth et Martin Heidegger à Freiburg, mais les intérêts personnels effacent bien souvent de la mémoire les sujets les plus abstraits. Depuis une semaine, au cours de chaque information, Shirer revenait à cette question effectivement délicate, relative aux données humaines non anthropologiques. Car pour qu'une population qui a perdu ses esprits dans la belligérance retrouve la raison, il faut d'abord qu'un homme sur sept meure. C'est arrivé. Et pour qu'elle oublie une guerre et son envie insatiable envers une autre, il faut que deux nouvelles générations de la population naissent et grandissent. Et ce temps est loin d'être écoulé.

Les informations envoyées de Berlin par Shirer diffèrent considérablement, par leur évaluation de l'atmosphère, de celles contenues dans les journaux de Klemperer selon lesquelles l'opinion publique à Dresde était fortement partagée entre le délire patriotique, le désir commun de victoire et la terreur silencieuse. Même si Klemperer n'était pas autorisé à mettre le nez dehors, il maîtrisait peut-être mieux les conditions fonctionnelles de la mémoire cupide et historique que Shirer qui connaissait pourtant l'Europe et qui parlait même bien allemand. Mais disons que, vu de la rue, il était inconcevable que Riefenstahl, qui s'était comportée comme une diva capricieuse la semaine précédente, ait soudainement mis de côté toutes ses allures de star, avec une telle modestie ! Il est vrai qu'elle n'avait pas été informée de la guerre par l'intermédiaire de la radio ou des journaux, mais elle savait probablement ce qui se préparait. Peu de personnes devaient être mieux informées qu'elle sous le Reich. La semaine d'avant, elle avait déjà suspendu le tournage de *Penthésilée* auprès de sa propre société de production pour pouvoir être sur le front avec ses collaborateurs immédiats au moment opportun. Le 2 septembre, elle était déjà là lors de l'annexion de Dantzig avec ses caméras, ce qui signifie qu'elle s'était mise en route alors que l'Allemagne ignorait tout. Au cours de sa longue vie, elle avait certainement eu beaucoup de problèmes avec les autres, mais jamais avec elle-même. Non seulement elle était proche du Führer, presque en termes amicaux, ce qui provoquait la colère dangereuse de Goebbels, mais elle comptait aussi parmi les personnes les plus intelligentes, les beautés les plus exceptionnelles, les femmes les plus élégantes de son époque. Sans aucun doute, elle était favorisée par la fortune pour être digne de l'attention du Führer.

Par ce geste prévenant, elle semblait indiquer au Führer qu'elle était à ses côtés même pendant ces jours cruciaux. Ses intérêts professionnels l'exigeaient également. Elle n'avait ni besoin de vociférer avec la ferveur patriotique — elle n'avait d'ailleurs probablement jamais eu ce genre de sentiment — ni besoin de se donner à sa cupidité pressante, puisque la fièvre qui justifiait sa manière d'agir la menait sur une voie assurée. Elle avait l'habitude de ne rien laisser au hasard. Après le succès au retentissement universel de *Triumph des Willens*, *Fest der Völker* et *Fest der Schönheit*, elle s'était présentée à une formation destinée aux correspondants de guerre, alors que d'autres à travers l'Europe espéraient encore éviter la guerre au prix de concessions affolantes. Elle passait pour une femme sportive, elle affectionnait les épreuves physiques. Elle voulait devenir correspon-

dante de guerre. Elle voulait être en première ligne avec ses caméras et, à ce moment précis elle s'y trouvait, en compagnie de son équipe de tournage.

Ce vendredi-là, Shirer entonna les informations d'une voix légère. L'occultation est une drôle de chose. L'homme n'y voit rien. Près de son hôtel se trouve un lampadaire en fonte. Il y a trois jours, il a trébuché dessus, hier, il s'y est cogné le genou, au point d'arriver au studio en boitant, il venait juste de s'y heurter la tête et il avait peur de présenter ses informations de manière un peu floue. Sous la dictature, tout le monde comprend et aime ce genre de discours imagé. C'est un miracle qu'il soit toléré par la censure. Mais il faut aussi comprendre les censeurs, qui doivent bien laisser passer quelques phrases de temps en temps. L'institution de la censure échoue à long terme en raison de cette petite contrainte. En même temps, pour l'informateur étranger, certaines questions restent problématiques : jusqu'où aller dans la diplomatie, jusqu'où cela vaut-il la peine, jusqu'où va le bon sens, où commence l'irresponsabilité professionnelle et humaine. Admettons, par exemple, que quelqu'un soit assis dans sa cuisine à Boston, en train de verser du sirop d'érable bien sucré sur une omelette crépitante au lard. Cette personne comprendra-t-elle, sur la base de ces informations, à quel point sont déformés le raisonnement et le comportement de ceux qui, depuis des années, utilisent leur langue maternelle non pas pour l'expression de leur pensée mais pour sa dissimulation ? Ils rôdent dans l'ombre des mots, ils soufflent les uns aux autres, à travers les écarts des définitions. Shirer supporta une année de plus l'humiliation qui résultait de l'usage de la langue sous la dictature et finissait par corrompre tout le monde. Par prévoyance, il renvoya sa famille à la maison. Il fuit lui-même la terreur linguistique, en territoire neutre, d'abord en Hollande, puis, après la défaite du Danemark et de la Norvège, il quitta la Hollande vaincue à son tour, pour reprendre un peu sa respiration en Suisse, mais il abandonna sa fonction, comme d'autres informateurs étrangers, en novembre de l'année suivante. Il écrivit avec une simplicité noble au directeur de l'information de CBS News que, selon lui, le continent européen n'existait plus, qu'il avait coulé, que, de ce dernier, il était désormais impossible d'envoyer des informations quotidiennes objectives.

Pourtant ce vendredi-là, un peu avant minuit, il s'affairait encore dans le studio. Il annonça l'entrée des unités blindées et motorisées des forces armées allemandes dans Varsovie au cours de l'après-midi, d'après le communiqué du soir du commandement en chef. Si l'on rapprochait ces données d'autres antérieures, alors ces troupes devaient avancer de façon étonnamment rapide. Il était pour l'instant impossible de connaître exactement le sort de l'armée polonaise. Shirer rapporta à ses auditeurs qu'il était néanmoins possible d'affirmer, d'après le communiqué de l'unique journaliste américain présent sur le front, que ce n'était pas seulement l'armée polonaise qui combattait les Allemands, mais aussi les citoyens polonais, des hommes et des femmes, même des gamins qui se battaient avec amertume. Les soldats de la Wehrmacht progressaient de maison en maison dans les agglomérations. Selon toute probabilité, la situation de guerre devait être similaire à Koneska, célèbre pour son élevage de chevaux, où Leni Riefenstahl avait été témoin du dispositif de représailles menées contre les civils, ce beau jour de début d'automne. Et on n'apprit que plus tard ce que signifiait un dispositif de représailles en première ligne, d'après les rapports des troupes et des journaux en formation.

Tuer un homme est vraisemblablement délectable et nécessaire, mais c'est loin d'être simple. Tuer d'importants groupes d'êtres humains est particulièrement dangereux et compliqué. Par exemple, le tir massif dans le dos ne présente que des inconvénients. Premièrement, c'est long, même quand c'est exécuté par plusieurs à la fois. Deuxième-

ment, c'est accompagné d'une agitation excessive. En effet, il est impossible d'isoler les groupes attendant leur exécution sur place, de façon que les agents délégués puissent les contenir. Les tirs continus créent la panique dans la foule, ce qui met en danger non seulement le succès de l'action, mais aussi l'intégrité physique des agents délégués. Le mal est aggravé lorsqu'ils tirent sur la foule dans le dessein de l'apaiser. Dans ce cas-là, la foule s'emballe pour de bon. Sans parler du troisième inconvénient de l'exécution collective, le plus grave, le tir ne serait-ce qu'un peu manqué. À cause des balles perdues, l'agent est aspergé de morceaux de cervelle, des pieds à la tête.

On a du mal à croire que cette grande artiste qui doit sa célébrité aux scènes de foule, à sa santé physique surhumaine, aux images d'irréprochabilité et d'héroïsme magique, ait dû regarder une telle abjection.

L'extermination de masse par disposition d'humains au-dessus d'une fosse présente d'autres inconvénients que ceux qui ont lieu par mitrailleuse ou par mitrailleuse, elle dépasse ainsi en rapidité l'autre méthode. La tuerie en série au contraire n'atteint pas tout le monde de manière mortelle, ou tout le monde ne s'éteint pas immédiatement sous le tir mortel. Les individus blessés s'efforcent de sortir de la fosse ou gémissent, implorent, larmoient ou criaillent, ce qui surcharge le système nerveux du personnel même s'il s'est enivré au préalable. Dans ce cas, plus la fosse est profonde, plus les infiltrations montent vite et il est difficile de faire taire définitivement les corps qui se débattent dans ce liquide nauséabond, visqueux et boueux composé de différentes sécrétions et excréments, ce qui constitue également de graves désagréments. Les rebords de la fosse deviennent petit à petit glissants et cela est dangereux, a un effet démoralisateur sur le personnel enivré par l'alcool et les meurtres, même quand il ne se limite pas à exécuter des ordres, même quand il croit que cela doit avoir lieu et que quelqu'un doit mener à bien cette tâche.

Celui qui n'a pas connu ce genre d'expérience personnelle ou ne veut pas prendre connaissance des détails objectifs de l'extermination, en raison de ses sensibilités personnelles, alors qu'il tire volontiers profit des trésors volés, ne peut pas comprendre la célèbre phrase du discours de Himmler à Poznan se référant aux difficultés matérielles et techniques selon laquelle « la destruction physique du judaïsme européen ne constitue pas une tâche aussi simple que beaucoup semblent le croire ». Sans aucun doute, la pauvre Leni Riefenstahl a dû voir ce jour-là une boucherie dilettante. Car la répression se caractérisait par l'arbitraire, la contingence et la violence à grande échelle. La répartition des tâches n'était pas encore organisée, la logistique et la technique de l'extermination n'étaient pas encore développées. Les commandos désignés pour ce genre de travail à Hambourg ne seront constitués que plus tard. La lettre de réclamation écrite par Riefenstahl au commandement, motivée par l'incident scandaleux selon ses déclarations ultérieures, aura certainement été nécessaire pour leur organisation effective. Or, étrangement, cette lettre, est introuvable dans les archives.

Que Leni Riefenstahl ait écrit ou non cette lettre, elle n'était pas la seule à considérer que l'occupation de la Pologne (ou l'invasion de l'Europe tout entière par la suite) n'était pas un phénomène naturel et à désapprouver la répression accompagnant l'invasion, les actions d'épuration sous cette forme, à les trouver inacceptables. Par exemple, la déclaration indignée de l'officier Petzel qui dirigeait l'invasion rapporte comment les soldats rattachés à la formation S.S. ont traversé la ville de Turck avec leurs engins décapotables, comment ils ont fouetté les passants croisés sur leur route, « parmi eux pas un seul Allemand populaire », comment ils ont fait la chasse à un groupe d'hommes juifs, comment ils les ont poussés de force dans une synagogue, comment les Juifs ont été contraints de

baïsser leur pantalon et de ramper entre les bancs, en entonnant des chants sacrés, comment ils ont découvert que quelqu'un, de peur, avait fait sous lui et comment ils l'ont obligé à étaler ses excréments sur le visage des autres. Au milieu de cette situation infernale, le commandant du 14e bataillon, Wilhelm List, s'est vu contraint d'entraver la violence commise par les soldats contre les civils, de façon quotidienne. D'après ses interdictions, on peut deviner l'horreur des faits. Les soldats volaient et dépouillaient, brûlaient les synagogues, violaient les femmes, fusillaient en masse les Polonais et les Juifs polonais.

Leni Riefenstahl et ces officiers soucieux d'une guerre « correcte » ne protestaient pas contre quelque chose qu'ils avaient eux-mêmes préparé au fond, qu'ils avaient eux-mêmes créé, qu'ils servaient par conviction et par serment. Suivant les règles de la logique classique, le facteur de Klemperer a pu se tromper, en jugeant la situation générale. Il a été fait prisonnier (au bon moment) par la canaille de la Wehrmacht et il n'a pas été en situation de pouvoir empêcher les pogroms, il a préparé et a servi le pogrom. Dans les protestations de ces personnalités renommées, il serait donc inutile de chercher les composantes morales ou de prendre au sérieux leurs allégations, de quelconque manière. Dans les pleurs hystériques de Leni Riefenstahl ou dans les protestations courtoises des officiers, on perçoit plutôt une donnée de type anthropologique qui caractérise l'homme, non seulement dans le contexte des dictatures ou des pillages, mais aussi pendant les périodes de paix apparente. L'homme désire avant tout des bénéfices et poursuit des gains pour lesquels il n'a pas travaillé, sans provisions, sans contrepartie, sans prix, sans que personne ne présente la facture, soit il fait payer à d'autres le prix élevé, soit il se donne de la peine pour que quelqu'un d'autre paie à sa place.

Comme l'affirme l'expression française en quelque sorte crue, il veut « le beurre, l'argent du beurre et le cul de la crémière ».

Les trois artistes prodigieux de la cour de Hitler, Leni Riefenstahl, Arno Breker et Albert Speer, ou les officiers célèbres pour leur courtoisie ont suivi ce même cursus humain en quelque sorte cru et banal. La réclamation et l'avertissement discrets contenus dans le discours secret de Himmler tenu à Poznan s'adressaient justement à eux et n'étaient pas sans fondements car, sans eux, il aurait été impossible de piller, d'exterminer, d'envoyer aux travaux forcés les Juifs et les autres sujets considérés comme inférieurs de façon inaperçue. Albert Speer a affirmé par la suite ne pas avoir entendu ce discours. Or, à ce jour, il n'existe pas de donnée ou de document qui prouverait son absence dans la grande salle d'honneur.

« N'y a-t-il vraiment personne, en Allemagne, qui ait mauvaise conscience ? demande Victor Klemperer dans son journal, ce vendredi mémorable. Et je le redis : Machiavel s'est trompé, il y a une limite ; au-delà de cette limite, la séparation entre la morale et la politique n'est plus un geste politique et connaîtra sa revanche. Serions-nous capables de laisser advenir cet au-delà-là ? »